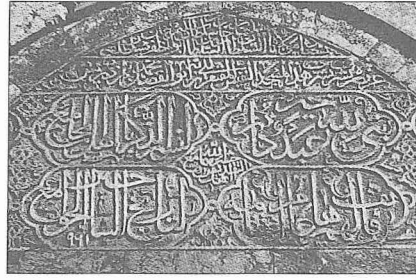

ve paraya çevrilmesi her noktadan lüzumlu idi" görüşünden hareketle Ebülfazl Camii'nin de yıktırılması için etraf- lı bir gerekçe hazırlamıştı. Bugün ibret verici tarihî bir belge hüviyetini kazanan gerekçede, "Tophane'de Defterdar Yokuşu'nda bulunan Ebülfazl Camii harabesi yangın sahası içinde perişan haliyle gözleri ve gönülleri incitmekte idi... Meşrutiyet senelerinde o semtte çıkan bir yangın esnasında yanmış ve dört duvarla yarısı yıkılmış bir minareden ibaret kalmıştı. Önünde ve etrafında 100 kadar mezarı ihtiva eden küçük bir makbere vardı. Burası her gün biraz daha tahribe, türlü telvisata ve hürmetsizliğe mâruz kalıyordu. Hâkim bir yerde inşa edilmiş olduğu için bu enkaz yığını harap ve elîm heyetiyle denizden ve limandaki gemilerden de görünüyordu. Cami tamir ve ihya kabul etmez bir vaziyette idi. Mahallinin ihtiyacına göre yeniden inşasını icap ettirecek bir lüzum da yoktu. Caminin ve makberenin kaldırılması, kıymetli olan arsasının satılarak bedelinin diğer hayratın ve âbidelerin tamirine tahsis edilmesi icap ediyordu..." denilmektedir (gerekçenin tamamı ve yapılan işler için bk. *Halil Eldem Hâtıra Kitabı*, II, 112-113).

Böylece Osmanlı döneminin ünlü bir fikir adamının kurduğu ve Mimar Sinan'ın inşa ettiği bir vakıf eseri yıkılıp ortadan kaldırıldı. Fakat nasılsa arsa derhal satılıp paraya çevrilemedi. Yıllarca boş olarak durduktan sonra gecekonduların istilasına uğradı. 1986'da caminin ihyası için teşebbüslerde bulunuldu; hatta projesi de hazırlanarak o tarihteki Eski Eserleri Koruma Bölge Kurulu'ndan geçirildi. Fakat bu teşebbüsten bir sonuç alınmadı. Ebülfazl Mehmed Efendi Camii'nin 1991 yılında eski resimlerinden hareketle planı çıkarılarak Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yeniden inşasına başlanmıştır. Halen (1994) kaba inşaatı bitirilmiş, minaresi ve dış kaplaması tamamlanmış olup ibadete açılmış olmakla birlikte iç tezeyyatı ile ilgili çalışmalar devam etmektedir.

Ebülfazl Mehmed Efendi Camii fevkanî bir yapı olduğundan avludan son cemaat yerine, ahşap olduğu anlaşılan ve yangında hiçbir izi kalmadan yok olan çifte merdivenle çıkılıyordu. Taş ve tuğla karışığı olarak örülen duvarlarında her cephede altı üstü pencereler açılmıştı. Cümle kapısının sivri kemeri içinde, caminin mimarisinin sadeliğine karşı son

Ebülfazl Mehmed Efendi Camii'nin kitâbesi
(S. Eyice fotoğraf arşivi)

derece süslü ve oldukça girift hatla yazılmış kitâbesi yer alıyordu. Cami enine dikdörtgen bir plana sahipti. Bu bakımdan Sinan'ın ahşap çatılı diğer bazı camilerine çok benziyordu. Topkapı yolunda Kazasker, Şehremini'de Odabaşı, Balat'ta Ferruh Kethüdâ, Yedikule'de Hacı Evhad camilerini andıran bir mimarisi vardı. İç süslemesi hakkında bilgi yoktur. Evvelce içinde çiniler olabileceği, ahşap çatının içinde de yine ahşaptan gizli bir kubbenin bulunduğu tahmin edilmektedir. Eski fotoğraflarda tamam halde görülen tuğla minare, şerefe çıkmasının sade oluşu yüzünden geç bir tarihte yenilenmiş olmalıdır.

Caminin kurucusu Mehmed Efendi'nin mezar taşı üzerinde, "Sâhibü'l-hayrât vel-hasenât el-merhûm el-mağfûr Ebülfazl Mehmed Efendi rûhiyçün el-Fâtiha, sene 961" ibaresi okunmaktadır. Buradaki tarih caminin yapım tarihidir. Atâi'nin *Zeyl-i Şekâik*'inden (s. 188) öğrenildiğine göre iki oğlunun Boğaziçi'nde boğularak ölmesinden sonra hacca gitmek niyetiyle yola çıkan Mehmed Efendi 982'de (1574) Şam'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Bu duruma göre *Hadikatü'l-cevâmi*'de türbesinin cami yanında olduğunun yazılması hatalıdır. Mevcut mezar taşı ise hâtırasını yaşatmak için teberrûken konulmuş olmalıdır. Fakat *Tuhfetü'l-mi'mârîn*'de türbesinin caminin yanında olduğunun bildirilmesi, *Hadikatü'l-cevâmi*'in de sokaktan demir parmaklıkla ayrılmış türbeden bahsetmesi, Ebülfazl Mehmed Efendi'nin cami ile birlikte türbesini de yaptırmış olduğunu gösterir. Sonraları bunun içine bir taş konulmuş olmalıdır. Mehmed Râif *Mir'ât-ı İstanbul*'da cami duvarına bitişik 1125 (1713) tarih-

li çifte çeşmenin varlığından bahsederek bunların birinin üç, diğerinin dört beyitlik manzum kitâbelerinin kopyalarını verir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tuhfetü'l-mi'mârîn (nşr. Rıfki Melûl Meriç, Mimar Sinan I içinde), Ankara 1965, s. 28; Sâî, *Tezkiretül-ebniye*, s. 79; a.mlf., *Tezkiretül-bünân*, s. 35; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 188; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 441; Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi*, II, 65; Osmanlı Müellifleri, III, s. 8-9; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul 1314, I, 367-368; Babinger, GOW, s. 95-97; a.mlf., a.e. (Üçok), s. 106-108; Halim Baki Kunter, "Üstad Halil Edhem", *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, Ankara 1948, II, 112-113, rs. 2-3; Danişmend, *Kronoloji*, II, 446-447; Konyalı, Mimar Koca Sinan'ın Eserleri, s. 63-66; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar Belgeler*, İstanbul 1988, s. 30, 67, 85; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1986, s. 276; Fâzıl İsmail Ayançoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", *VD*, II (1942), s. 399-400.

SEMAVİ EYİCE

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN

(ö. 1074/1663)

Hârizm (Hive) Özbek hanı
(1642-1663)

ve *Şecere-i Terâkime* müellifi.

Eserinde yer alan bilgilere göre, on iki hayvanlı Türk takviminin Tavşan yılında Rebîülevvel 1012'de (Ağustos 1603) dünyaya geldi. Şiban (Şeybân) Han neslinden gelmekte olup babası Arap Muhammed Han, Hârizm Özbek hanlarının cediti olan Yâdigâr Han'ın dördüncü nesilden torunudur. Annesi Mihr Bânû Hatun da yine Yâdigâr Han sülâlesindendir. Böylece ne-sebi baba ve anne tarafından Cengiz Han'a dayanır. Doğumunun, babası Arap Muhammed Han'ın, Batı Sibirya'ya girek Ürgenç'e saldıran Ruslar'ı imhasından az sonra olması sebebiyle kendisine "Ebûlgazi" lakabı verilmiştir.

Ebülgazi Han'ın ilk önemli görevi, babasının 1619'da Amuderya'nın yatağı- nın değişmesi üzerine devlet merkezini Ürgenç'ten Hîve'ye taşımalarının ardından getirildiği Kâs valiliğidir. Ertesi yıl kardeşleri İlbars ve Habeş sultanların Uygur ve Nayman boylarına dayanarak babalarına karşı isyan ettikleri sırada babasının yanında yer aldı. Bu mücadelede babası mağlûp oldu ve öldürüldü; kendisi de Buhara hanının yanına kaçmak zorunda kaldı. Ebûlgazi Han iki yıl Semerkant'ta yaşadı. Buradaki ikameti esnasında ağabeyi İsfendiyyar Sultan önce Esterâbâd'a, oradan da Safevî Hü-

kümdarı I. Abbas'a iltica etmişti. İsfendiyar Sultan, 1623'te kardeşleri İlbars ve Habeş'i bertaraf ederek Hârizm Hanlığı'nın başına geçince kendisine yardımcı olan Ebûlgazi'yi ülkenin eski başşehri Ürgenç'in idareciliğine getirdi. Ebûlgazi Han üç yıl burada kaldı. Ancak ağabeyi İsfendiyar Han'ın Uygur ve Nayman ileri gelenlerini katlettiğinden üzerine bu boy-lar Ebûlgazi'nin yanına gelerek onu is-yana teşvik ettiler. Böylece ağabeyi ile mücadeleye başlayan Ebûlgazi Han yenildi ve Türkistan (Yesi) şehrinde oturan Kazak Hanı İşim'e sığındı (1626). Burada üç ay kadar kaldıktan sonra Taşkent hâkimi Tursun Muhammed Sultan'ın daveti üzerine Taşkent'e gitti. İki yıl burada kaldı, ardından Buhara'ya İmam Kuli Han'a sığındı. 1629'da topladığı kuvvetlerle, ağabeyinin Hîve'de bulunmayışından da faydalanarak başşehri ele geçirmeyi başardıysa da Hîve'ye giren İsfendiyar Han tarafından yakalandı ve Safevîler'in elinde bulunan Ebüverd Kalesi'ne sürüldü, daha sonra da yeni tahta çıkan Şah Safî'nin yanına Hemedan'a gönderildi. Kendisine iyi davranan Şah Safî İsfahan'da bir dirliğin gelirini Ebûlgazi'ye tahsis etti.

Ebûlgazi Bahadır Han'ın İran'daki hayatı on yıl sürdü. 1639 yılında maiyetiyle birlikte kaçmayı başardı ve Bistam üzerinden Balkan dağları bölgesinde oturan Teke Türkmenleri'ne sığındı. Bir süre de Meymene taraflarındaki Ersan Türkmenleri arasında kalan Ebûlgazi, iki yıl sonra daha güvenli bulunduğu Mangışlak Türkmenleri'nin yanına gitti. 1641'de bir yıl kadar Kalmuk Hanı Horluk'un yanında bulunan Ebûlgazi, 1642'de Hârizm bölgesindeki Özbek ileri gelenlerinin rey-i ile aynı yıl içinde ölen ağabeyinin yerine Ürgenç'te han ilân edildi. Ancak daha önce başşehir Hîve'ye Buhara Özbek Hanı (Canoğulları) Nedir (Nezr) Muhammed Han'ın oğlu Kasım Sultan hâkim olmuştu. Bu durum 1645'te Nedir Muhammed'in ölümü ve yerine oğlu Abdülaziz'in geçişinden sonra Buhara askerinin Hîve'den çekilişine kadar devam etti. 1645 yılı başlarında başşehir Hîve'ye gelen Ebûlgazi Bahadır Han böylece bütün Hârizm ülkesine hâkim olarak Hîve hanı oldu.

Ertesi yıl Hezâresp şehrinde ziyafet bahanesiyle topladığı Türkmen ileri gelenlerinden 2000 kadarını katlettiğinden Türkmenler'le arasının açılmasına sebep oldu. Nitekim bu olaydan hemen sonra

Tecen ırmağı boyunda oturan Türkmenler'le başlayan savaşlar 1648'de Kâhir Hoca, 1651'de Bayraç Bey idaresindeki Türkmenler'le, 1653'te ise Eymür ve Sarık Türkmenleri'yle kesintisiz devam etti. Ebûlgazi Bahadır Han Türkmenler'in ancak Mangışlak'ta oturanlarını sindirmeye muvaffak olabildi. Ayrıca 1649, 1653 ve 1656'da üst üste gelen Kalmuk akınlarına karşı Hârizm ülkesini korumayı başaran Ebûlgazi, Buhara Özbek Hanlığı'na karşı 1655 ve 1662'de akınlarda bulundu. 1663'te oğlu lehine tahttan çekildikten kısa bir süre sonra vefat etti.

Ebûlgazi Bahadır Han Hârizm ülkesinin ekonomik yönden çıktığı, gerilemenin had safhaya ulaştığı ve cehaletin hüküm sürdüğü bir dönemde hükümdarlık yapmıştır. 1620'den önce Safevî ülkesinde, Kazak Hanlığı'nda, Buhara ve Semerkant Özbekleri yanında, Hazar ötesi Türkmenleri arasında ve İdil boyu Kalmuk hanının yanında kalan, bu münasebetle bilgi ve tecrübe sahibi olan Ebûlgazi, İran'da yaşadığı on yıl boyunca şiir yazabilecek seviyede Farsça ve Arapça'sını geliştirmiş, hatta Kalmuk hanının yanında Moğolca da öğrenmişti. Ebûlgazi Bahadır Han bu bilgilerini iki değerli eserinde toplamış, böylece tarihçi bir hükümdar olarak tanınmıştır.

Eserleri. 1. Şecere-i Terâkime. Ebûlgazi Bahadır Han, 1659'da tamamladığı bu eserini Türkmen ileri gelenlerinin ricaları üzerine ve herkesin anlaması için Arapça ve Farsça'dan uzak olarak sade Türkçe ile yazdığını belirtmektedir. Eserde Türkmenler'e dair bilgiler bulunmakta, Oğuz Han ve neslinden, Türk damga ve ongun kuşlarından bahsedilmekte ve âdeta bir "Oğuznâme" metni verilmektedir. Ebûlgazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime*'yi yazarken sözlü ve yazılı kaynaklardan faydalanmış, özellikle Türkmen boyları arasında dolaşan rivayetleri, beylerin ve hocaların ellerinde bulunan şecereleri değerlendirmiştir. Yazılı kaynak olarak ise Reşidüddin Fazlullah'ın *Câmi' u't-tevârih* adlı Farsça umumi tarihini, bunun da özellikle "Oğuznâme" kısmını kullanmıştır. Ancak *Şecere-i Terâkime*'deki "Oğuznâme"de *Câmi' u't-tevârih*'te olmayan bilgiler de bulunmaktadır. *Şecere-i Terâkime*'nin birçok nüshasından üçü Taşkent, ikisi Aşkâbâd, biri Leningrad kütüphanelerinde bulunmaktadır. Türkmen boyları

arasında özel ellerde de nüshaları vardır. Bunların en iyisi ve en eskisi, Taşkent'te bulunan ve A. N. Kononov tarafından yapılan neşre esas olan nüshadır. Leningrad nüshası da eserin sağlam bir metnini vermektedir. *Şecere-i Terâkime* nüshalarının muhteva bakımından birbirine uymayışı, Türkmenler arasında öteden beri dolaşan şecere rivayetlerinin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Her müstensih kendi bildiği rivayeti esere ilâve etmiş, böylece çeşitli şecereler ortaya çıkmıştır. *Şecere-i Terâkime*, müellifinin akıcı, zengin ve renkli üslûbu ile XVII. yüzyıl Çağatayca'sının parlak bir örneğidir. Nüshaları arasındaki mukayese, XVII. yüzyıldan itibaren Türkmen ve Özbek lehçelerinin tesiriyle klasik Çağatayca'nın eski gücünü kaybettiğini göstermektedir. Hatta bu nüshaların, müstensihinin mensup olduğu lehçeye göre bile farklılık arzettiği dikkati çekmektedir. *Şecere-i Terâkime* Tumanskiy tarafından Rusça'ya çevrilmiş ve 1892'de Aşkâbâd'da çok az sayıda basılmıştır. Ayrıca 1903'te yine Aşkâbâd'da Türkçe-Farsça-Rusça olarak yayımlanan *Mâverâ-yi Bahr-i Hazer* mecmuasının ilk sayısından itibaren tefrika edilmeye başlanmış, fakat sonu gelmemiştir. Böylece kitap uzun süre Türk tarihîyle uğraşanların istifadesinden uzak kalmıştır. Eseri kaynak olarak ilk kullananlardan Barthold, 1929'da neşrettiği *Muhtasar Türkmen Kavmi Tarihi* adlı kitabını yazarken Tumanskiy tercümesinden faydalanmıştır. Leningrad nüshası ise 1937'de Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım olarak Ankara'da yayımlanmıştır. Fakat eserin en mükemmel neşri, en eski tarihli Taşkent nüshası esas alınarak ve öteki nüshalarla karşılaştırılarak Rus Türkoloğu A. N. Kononov tarafından gerçekleştirilmiştir (*Rodolovnaya Türkmen*, Moskova - Leningrad 1958). Kononov bu yayımında eserin Rusça tercümesini ve gramerini de vermiştir. *Şecere-i Terâkime*'nin son neşri Muharrem Ergin tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilerek yapılmış, baskıya Kononov metninin faksimilesi de eklenmiştir (Ebûlgazi Bahadır Han, *Türklerin Soy Kütüğü [Şecere-i Terâkime]*, İstanbul, ts.). 2. *Şecere-i Türk. Şecere-i Türkî* şeklinde de anılan eser, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şiban Özbek hanlarının (Şeybânîler) tarihine dairdir. Bu hanların neseplerini de veren müellif ese-

rini ölüm tarihi olan 1663 yılına kadar getirmiş, kalan kısmını ise oğlu Enüş Bahadır tamamlamıştır. Ebûlgazi, *Şecere-i Türk*'ün baş kısımları için Reşîdûdîn'in *Câmi'u't-tevârih*'inden, diğer kısımlar içinse Timurîlular döneminde yazılmış müellifi bilinmeyen *Mu'izzü'l-ensâb* adlı bir kitaptan faydalanmıştır. *Şecere-i Türk* Batı dünyasında erken tanınan ve itibar edilen bir kitap olmuştur. Eser 1717'de, Sibirya'da esaret hayatı yaşamakta olan İsveçli Strahlenberg tarafından bulunmuş, yine bir İsveçli olan Schenström tarafından Rusça bilen bir imama tercüme ettirilmiş ve buna dayanarak 1721'de Almanca'ya çevrilmiştir. Daha sonra eserin aslını ve bu tercümesini Alman bilgini Messerschmid Göttingen şehrine getirmiştir. Burada Barren tarafından Fransızca'ya çevrilmiş ve Dr. Bentinck tarafından açıklamalarla birlikte iki cilt halinde yayımlanmıştır (*Histoire généalogique des Tartares traduit du manuscrit Tartare l'Abulgazi Bagadur Chan*, La Haye 1726). Ardından Rusça ve İngilizce tercümeleri yapılan fakat pek itibar görmeyen eser 1780'de Göttingen'de Almanca olarak neşredilmiştir (*Ebulgazi Bagadur Chans Geschichtsbuch der Mugalisch-Mongolischen oder Mongolischen Chane*). Bu arada Ruslar eserin başka nüshalarını da bulmuşlardır. Tarihçi Ch. Frähn ile Kazanlı âlim İbrahim Halfin 1825 yılında eserin aslını Latince bir önsözle Kazan'da yayımlamışlardır (*Abulgasi Bagadur Chani Historia Mongolorum et Tartarorum*). Bu neşre dayanarak G. Sablukov tarafından yapılan Rusça tercüme 1905'te gerçekleştirilmiştir. Kazan baskısını esas alan Ahmed Vefik Paşa eseri Osmanlı Türkçesi'ne çevirmiştir. 28 Eylül 1863 - 23 Şubat 1864 tarihleri arasında *Tasvîr-i Ef-kâr* gazetesinde kısmen tefrika edilmiş olan bu tercüme 1864 yılında kitap haline getirilmiştir (*DîA*, II, 151). Baron Desmaisons ise o güne kadar bulunan bütün nüshaları karşılaştırarak bir cildi Türkçe metin, diğer cildi Fransızca tercüme ve hâşiyeler olmak üzere eseri iki cilt halinde yayımlamıştır (*Histoire des Mogols et des Tatars*, St. Petersburg 1871, 1874). Eserin bu neşre dayanarak Abdülallâm Feyzhanoglu tarafından Kazan Türkçesi'yle, Rıza Nur tarafından Türkiye Türkçesi'yle yapılmış başka basımları da vardır. Ebûlgazi Bahadır Han eserinde her ne kadar kendisinin ilk tarihçi hükümdar olduğunu söylemekteyse de 1550-

de Hârizm'de kendi atası olup bir tarih yazan, fakat eseri günümüze ulaşmayan Dost Sultan'ı unutmış görünmektedir. Ayrıca Yâdigâr Han'dan başlayarak devrin Hârizm Özbek hanlarının yanında vezirlik yapmış ve eserini 1551 yılında tamamlamış olan Ötemiş Hacı'nın tarihini de görmediği anlaşılmaktadır. Ebûlgazi Bahadır Han'ın eserleri destanî mahiyette olmakla birlikte Orta Asya Türk tarihi ve Türkler'in soyuyla ilgili çok değerli birer kaynak durumundadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebûlgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, İstanbul 1937; a.e. (nşr. Muharrem Ergin), İstanbul, ts.; I. Ivanov, *Ródolslovnœ drevo tyurok Abu-l-Gazi-Chana: Grammatičeskî očerik*, Tashkent 1969; W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, tür.yer.; Banarlı, *RTET*, II, 645-647; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. XIX, 28, 30; C. de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, Paris 1984, I, 223-227; İbrahim Olgun, "Ebû'l-Gazi Bahadır Han", *TA*, XIV, 291-292; A. Zeki Velidi Togan, "Ebûlgâzî Bahadır Han", *İA*, IV, 79-83; B. Spuler, "Abu'l-Ghâzî Bahâdur Khân", *El²* (İng.), I, 120-121; a.mlf., "Abu'l-Ġâzî", *Elr*, I, 292-293; Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, II, 151.

MUSTAFA KAFALI

EBÜLHAYR AHMED EFENDİ

(bk. DAMADZÂDE AHMED EFENDİ).

EBÜLHAYR RÜMÎ

(أبو الخير رومي)

XV. yüzyılda yaşayan
ve *Saltuknâme* adlı
eseriyle tanınan müellif.

Bilinen tek eseri olan, Sarı Saltuk'un menkıbelerinin toplandığı *Saltuknâme*'den hayatına dair sınırlı bazı bilgiler elde edilmektedir. *Saltuknâme*'nin III. cildinin sonunda (TSMK, Hazine Kitaplığı, nr. 1612, vr. 615^a) müellif eserin yazılış sebebini açıklarken kısaca kendisinden ve yaşadığı dönemden de bahsetmiştir. Buna göre Fâtih Sultan Mehmed 1473'te Uzun Hasan üzerine sefere çıkarken eski bir geleneğe uyarak Şehzade Cem'i Edirne'ye gönderir. Edirne'den Babadağı'na geçen şehzade Sarı Saltuk'un türbesini ziyaret eder ve buradaki dervişlerden Sarı Saltuk'un menkıbelerini dinler. Menkıbeleri çok beğenen Cem, bunların derlenerek bir kitap haline getirilmesi için Ebülhayr Rûmî'yi görevlendirir. Ebülhayr Rûmî de yedi yıl boyunca Anadolu ve Rumeli'yi dolaşarak Sarı Sal-

tuk'un menkıbelerini derleyip *Saltuknâme*'yi meydana getirir. Buna göre Ebülhayr eserini 1480 yılında tamamlamış olmalıdır. Bu bilgilerden, onun XV. yüzyılda yaşadığı ve Cem Sultan'ın maiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mensur Türk destanlarından biri olan *Saltuknâme*, XIII. yüzyıl alp erenlerinden Sarı Saltuk'un menkıbevi hayatını, savaşlarını ve çeşitli kerametlerini konu almaktadır. Sarı Saltuk, Anadolu ve Rumeli'nin fethi sırasında gazâlara katılan, kerametleriyle henüz hayatta iken efsanevi bir şahsiyet haline gelen bir Türk kahramanıdır. Hayatı etrafında teşekkül eden menkıbelere diğer gazi ve velîlerin menkıbeleri de karışmış, bu sebeple Sarı Saltuk'un gerçek hayatıyla ilgili bilgi elde etmek son derece güçleşmiştir. Tarihî kaynaklarda yer alan bilgiler ise Sarı Saltuk'un gerçek hayatını ortaya koyacak mahiyette değildir.

Saltuknâme'ye göre Sarı Saltuk'un asıl adı Şerif Hızır'dır, şeceresi Hz. Muhammed'e ve Hz. Ali'ye kadar çıkmaktadır. Ancak Sarı Saltuk'un bir Türk kahramanı olarak tanıtılması ve eserde zaman zaman Saltuk-ı Türk adıyla anılması, her vesileyle Türklüğün yüceltilmesi de dikkat çekmektedir. Sarı Saltuk'un Türk milleti üzerindeki tesiri uzun süre devam etmiş, menkıbeleri halk ve özellikle gaziler arasında ağızdan ağıza dolaşmış, fetihler sırasında ordunun mânevî gücünü arttıran unsurlardan biri haline gelmiştir.

Saltuknâme'nin konusu esas olarak Sarı Saltuk'un hayatıdır. Çocukluğu, yetiştirilmesi, kahramanlıkları ve kerametleri eserde destanî bir üslûpla anlatılmaktadır. Eserdeki olaylar genellikle Sarı Saltuk'un çevresinde gelişmekle birlikte bazı menkıbelerde Sarı Saltuk'un zaman zaman ikinci planda kaldığı veya hiç yer almadığı da görülmektedir. Bu menkıbeler İslâm tarihini, Arap, Hint, Habeş ve İran tarihini veya efsanevi varlıkları konu alan menkıbelerdir. Eserin ilk cildindeki "Hikâyet-i Mısır", "Hilâfet-i Benî Ümeyye", "Hilâfet-i Benî Hazret-i Abbâs", "Hikâyet-i Selâtin-i Diyâr-ı Arab" başlıklı menkıbeler, Sarı Saltuk'un Mısır'a ve Arabistan'a yaptığı seferlerde buralardaki tarihçi ve âlimlerden dinlediği hikâyelerdir. III. ciltteki "Frenk Kâfirleri Hazret-i Resûlün Türbe-i Şerîfine Kastettikleri", "Kıssa-i Tatar Han", "Kıssa-i Umur Bey ve Osman Gazi" başlıklı